

Qabul qilindi: 06.01.2025

Chop etildi: 28.02.2025

UDK:101.9

**“OSOR AL-BOQIYA” ASARIDA ANTROPOLOGIK
MASALALAR TAHLILI**

*Begaliyev Jo‘rabek Toshbekovich, Toshkent kimyo xalqaro
universiteti Samarqand filiali o‘qituvchisi*

**АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ В РАБОТЕ
“ОСОР АЛЬ-БАКИЯ”**

*Бегалиев Журабек Тошбекович, преподаватель
Самаркандского филиала Ташкентского международного
химического университета*

**ANALYSIS OF ANTHROPOLOGICAL ISSUES IN
THE WORK OF “OSOR AL-BAQIYA”**

*Begaliyev Jurabek Toshbekovich, teacher of the Samarkand
branch of the Tashkent International Chemical University*

<https://orcid.org/0009-0001-8460-7641>

e-mail:

jurabek.begaliyev81@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada Osor al-Boqiya asaridagi antropologik masalalar tahlili o‘rganiladi. Asar muallifi Abu Rayhon Beruniy insoniyat tarixi, madaniyati va ijtimoiy rivojlanish jarayonlariga oid muhim ma’lumotlarni keltirib, o‘ziga xos antropologik qarashlarni shakllantirgan. Unda xalqlar tarixi, urf-odatlar, diniy e’tiqodlari va turmush tarzlari haqidagi ma’lumotlar chuqur tahlil qilinadi. Shuningdek, Beruniyning geografik va etnografik kuzatuvlari uning antropologik metodologiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Maqolada asarning mazkur jihatlari tahlil qilinib, Beruniyning inson va jamiyat haqidagi qarashlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: antropologik tahlil, inson jamiyati rivojlanishi, ilmiy meros, Abu Rayhon Beruniy, arxeologik manbalar, etnografik tadqiqotlar, qadimiy madaniyatlar.

Abstract: This article examines the analysis of anthropological issues in the work of Asar al-Baqiyya. The author of the work, Abu Rayhan Beruni, presented important information about the history, culture, and processes of social development of mankind, and formed his own unique anthropological views. It provides an in-depth analysis of information about the history, customs, religious beliefs, and lifestyles of peoples. In addition, Beruni's geographical and ethnographic observations played an important role in shaping his anthropological methodology. The article analyzes these aspects of the work and sheds light on Beruni's views on man and society.

Keywords: anthropological analysis, development of human society, scientific heritage, Abu Rayhan Beruni, archaeological sources, ethnographic research, ancient cultures.

Аннотация: В статье рассматривается анализ антропологических проблем в эпоху “Осор аль-Бакия”. Автор труда Абу Райхан Беруни предоставил важные сведения об истории, культуре и процессах социального развития человечества, сформировав свои собственные уникальные антропологические взгляды. В книге дается глубокий анализ информации об истории, обычаях, религиозных верованиях и образе жизни народов. Кроме того, географические и этнографические наблюдения Беруни сыграли важную роль в формировании его антропологической методологии. В статье анализируются эти аспекты произведения и освещаются взгляды Беруни на человека и общество.

Ключевые слова: антропологический анализ, развитие человеческого общества, научное наследие, Абу Райхан Аль-Бируни, археологические источники, этнографические исследования, древние культуры.

KIRISH. O'rta asr Sharq allomalari ham o'z asarlarida insonning jismi, ruhiyati, ma'naviyati orasidagi o'zaro aloqadorlik mexanizmi mohiyatini ifoda etuvchi qonuniyatlarni aniqlashga intildi. Insonning olamga bo'lgan munosabatini, uning atrof-muhitni, hatto o'zini-o'zi o'zgartira olish yo'llari va uslublarini, o'z taqdirini o'zi belgilovchi buyuk mavjudot ekanligini har tomonlama tahlil qildi. O'zi haqida, o'zining ruhiy-ma'naviy kamoloti haqida turli g'oyalar, ta'limotlar yaratdi. Shunday mutafakkirlardan biri Abu Rayhon Beruniy hisoblanadi.

O'rta asrning mashhur musulmon faylasufi xorazmlik Abu Rayhon Beruniy "Bashariy ilmlar"ni ilk bor qo'llagan olim sifatida insonni dunyo markaziga qo'yib, uning borliq va atrofidagi muhit bilan o'rnatgan munosabatlarini tahlil qilib, zamonaviy antropologiyaning asoschisi sifatida qabul qilinadi. Bu sohada u inson faoliyatlarini madaniy boylik sifatida tushunish uchun asosan taqqoslash, qiyoslash usulidan foydalanadi. Mutafakkirning birinchi yirik asari "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asari bo'lib, uning arabcha nomi "Al-osor al-boqiya an al-qurun al-holiya", Yevropada "Xronologiya", o'zbek sharqshunosligida "Osor al-boqiya" nomi bilan mashhurdir. Shu o'rinda asarning mazmuni va mohiyati, o'rganilishi haqida qisqacha to'xtalib o'tishni lozim deb o'ylaymiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD.

Osor al-boqiya asarining tuzilishi muqaddima va 21 bo'limdan iborat bo'lib, bo'limlar esa, o'z o'rnida, boblarga ajratilgan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Asarni uchta asosiy qismga bo'lish mumkin: astronomiya (1-5 bo'limlar), tarixiy (6-8 bo'limlar) va diniy (9-21 bo'limlar)[1].

Beruniy asarning muqaddima qismida Allohga hamd-u sano aytgandan keyin asarning yozilish sababini quyidagicha ifodalaydi: "Adiblardan biri mendan turli xalqlar haqidagi tarixlar, ularning boshlanishlari va shaxobchalari, ya'ni oylar va yillari ustida u tarix egalarining ixtiloflar va bu ixtilof sabablari, mashhur bayramlar, har xil vaqtlar va yumushlar uchun belgilangan kunlar, millatlarning ba'zisi amal qilib, ba'zisi amal qilmaydigan boshqa marosimlar haqida so'radi va meni imkon boricha ularni juda ravshan bayon etib, o'quvchi fahmlaydigan, turli kitoblarni axtarish va u

kitob egalarini surishtirishga ehtiyoj qolmaydigan bir asar yozishga da'vat etdi"[2]. Beruniy bu kitobni Jurjon hokimi, Beruniyning homiysi Shams ul-Maoliy Qobus ibn Vashmgirga (976–981, 998–1012) atab yozgan edi. Muallif asarning yozilish sababalarini aytib, "Amir Shams ul-Maoliyning oliy davlatidan quvvat olib, butun kuchimizni yig'ib, bor imkoniyatni ishga solib, goh eshitish, goh ko'rish va qiyos qilish orqali, bilimimiz yetganicha, yuqoridagilar haqida bayon etishga bel bog'ladim. Keyin muborak xizmat libosini kiyganligim ham o'sha mendan so'ralganlarni oliy taxt egasi uchun isbot etib berishga, shu bilan Shams ul-Maoliyga yangidan xizmat etib, shon-u sharafi asrlar va uzoq zamonlar osha kelgusi avlodga mendan meros bo'ladigan faxr liboslarini kiyishga, shu asarni yozishga meni jur'atlantirdi". Ya'ni asar bevosita Qobus ibn Vashimgirning homiyligi va Beruniyni bevosita qo'llab-quvvatlashi natijasida yozilgan. Asar 1000-yillar atrofida yozilgan bo'lib, o'sha paytda Beruniy 27 yoshda edi.

Tadqiqotchilarning aniqlashicha, Osor al-boqiya asari 20 dan ortiq nusxada yetib kelgan. Asarning eng qadimiy va to'liq nusxasi Istanbuldagi Boyazid umumiy kutubxonasida № 4667 raqamda saqlanadi. U Ibn al-Mu'izziy nomli kotib tomonidan Sa'id ibn Mas'ud Qass uchun 1207-yilda ko'chirilgan. Sa'id ibn Mas'ud Qass haqida manbalarda ma'lumotlar kam, faqat u Abbosiylarning oxirgi xalifasi Mu'tasim (1242–58) davrida yashagani taxmin qilinadi.

MUHOKAMA. O'zbekistonda ham Beruniyning ushbu asari ustida tarjima va tadqiqotlar olib borilgan. 1968-yilda O'zRFA Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi, Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti sovrindori Abdufattoh Rasulov tomonidan ushbu asarning o'zbek tiliga birinchi tarjimasi amalga oshirilgan va u keyingi yangi tadqiqotlarga asos bo'lib xizmat qildi. A.Rasulov tarjima jarayonida yuqorida sanab o'tilgan barcha nashr va qo'lyozmalardan, shuningdek, Eronda nashr etilgan Akbar Dono Sirisht Sayrafiyning fors tilidagi tarjimasidan ham foydalangan[3].

So'nggi o'n yilda Beruniy asarlarini ilmiy doiralarga keng tanitish maqsadida Sharqshunoslik instituti yetakchi ilmiy xodimi, professor Ashraf Ahmedov boshchiligidagi (B.Abdullayev,

M.Xandamova, U.Kuranbayevalar ishtirokida) Beruniy tanlangan asarlarining yangi nashri ustida ish olib borildi. 2015-yilda “Osor al-boqiya” 1-jild sifatida rus tilida “Pamyatniki minuvshix pokoleniy” nomi ostida nashr qilindi. 2022-yilga kelib, mazkur guruh tomonidan Beruniy asarlarining yetti jildi o‘zbek tilida e’lon qilindi. Ushbu ko‘pjildning birinchisi “Osor al-boqiya” asaridir. Mazkur tarjimaning boshqalaridan afzal jihati – yangi nashrni tayyorlovchilar oldingi tarjimalarda yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf qilgan. Asar o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun tushunilishi qiyin so‘zlarga qo‘shimcha sharhlar yozilgan.

Abu Rayhon Beruniyning “Osor al-boqiya” (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) asari dunyoning manzarasini ilmiy va falsafiy nuqtayi nazardan tushuntirishga qaratilgan. Unda olam, vaqt, makon, madaniyatlar va inson hayotiga doir keng qamrovli mulohazalar o‘rin olgan. Asarda olam va inson o‘rtasidagi aloqa, ularning tabiatdagi o‘rni va ularning o‘zaro ta’siri tahlil qilinadi.

Mutafakkir asarda tarixiy voqealar hamda turli elat va diniy qarashlarga oid ma’lumotlar berish bilan bir qatorda, olam va odam yaralishi va undagi turli tabiiy hodisalar to‘g‘risida bir qancha ilmiy nazariyalarni ilgari surgan[4]. Avvalo, alloma olam manbasi “tuzilish va buzilish”dan iboratdir, deydi. Olamning vujudga kelishi masalasida “Olam azaliy, falak esa cheksiz bo‘shliqqa joylashgandir”, degan realistik qarashlarni ilgari suradi. Vaqt va makonning o‘zaro bog‘liqligi masalasida Beruniy olamni yaxlit tizim sifatida tasvirlaydi, u yerda vaqt va makon bir-birini to‘ldiruvchi asosiy tushunchalar hisoblanadi.

Beruniy antropologik qarashlarini, o‘z kuzatishlaridan kelib chiqqan holda, shunday gipotezani ilgari suradi: “Avval boshda dengizlar quruqlik o‘rniga va quruqliklar dengizlar o‘rniga o‘tgan. Mabodo olam insonga qadar paydo bo‘lgan bo‘lsa, uning qachon paydo bo‘lganligi noma’lumdir. Agar olam inson paydo bo‘lgandan keyin vujudga kelgan bo‘lsa, unda uning paydo bo‘lganligi odamlarning xotirasida saqlanmagan. Chunki bu o‘ta uzoq muddat bo‘lib, vaqtlar o‘tishi bilan xabarlar unutiladi va olam haqidagi ma’lumotlarni faqat maxsus o‘rgangan kishilargina idrok qila oladi”[5]. Bundan kelib chiqadiki, insoniyatning paydo bo‘lishi, uzoq evolyusiyani bosib o‘tgan va ma’lumki, olimning ko‘p fikrlari

keyinchalik tasdiqlanib, ilmiy nazariyaga aylandi. Mutafakkirning bu g‘oyalari hozirgi zamonaviy falsafaning dolzarb mavzularidan hisoblangan snergetika muammosiga va antropologiyaning ko‘pgina savollariga javob beradi deb hisoblaymiz.

NATIJALAR. Yuqoridagi iqtibosdan kelib chiqadiki, Beruniy qadimgi madaniyatlar va dinlar o‘rtasidagi bashariyatning paydo bo‘lishiga oid qarashlar xilma-xilligiga alohida e’tibor qaratgan. U “Kitob ahli” deb atagan yahudiylar, nasroniylar va boshqa dinlarning insonning kelib chiqishiga oid turli ta’limotlarini taqqoslagan. Bu esa uning madaniyatlararo va tarixiy tahlilning muhimligini tushunganidan dalolat beradi.

Beruniy din va madaniyatlar o‘rtasidagi qarashlar xilma-xilligini ularning geografik, tarixiy va ijtimoiy shart-sharoitlari bilan bog‘laydi. Uning maqsadi faqat qarashlarni qayd etish emas, balki ular orasidagi umumiy tamoyillarni aniqlash va ularning taraqqiyotga ta’sirini o‘rganishdan iborat[6].

Beruniy inson tarixini faqat hodisalar va faktlar orqali emas, balki ularning inson ongi va madaniy taraqqiyotga ta’sirini hisobga olgan holda o‘rganadi. Uning nazariy tahlillarida bashariyatning paydo bo‘lishi va uning tarixini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Beruniy har bir madaniyat va dinning bashariyat tarixi haqidagi qarashlarini ularning o‘ziga xos mantiqiy asoslariga ko‘ra baholagan. U hech bir madaniyatni boshqasidan ustun yoki kam emas, deb tushungan, bu esa uning ilmiy xolisligini namoyon etadi.

Beruniy insonning kelib chiqishiga oid qarashlarni har tomonlama o‘rganish orqali ularning umumiy asoslarini topishga harakat qiladi. Uning ta’kidicha, bu xilma-xillik tarixiy jarayonlarning o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi va ushbu jarayonlarni tushunish uchun inson tabiati, ijtimoiy munosabatlari va dunyoqarashini o‘rganish zarur.

“Osor al-boqiya”dagi mazkur fikrlar Abu Rayhon Beruniyning antropologik masalalarga ilmiy va xolis yondashuvini aks ettiradi. U qadimgi madaniyatlar o‘rtasidagi qarashlar xilma-xilligini yoritir ekan, ularning inson tarixi va madaniyatlari evolyutsiyasiga ta’sirini tushuntirishga intiladi. Beruniy antropologiyasida insonni tabiatning bir bo‘lagi sifatida qaraydi. Uning fikricha, inson tabiat qonunlari ta’sirida yaratiladi va yashaydi. Olimning geografiya va mineralogiya sohasidagi tadqiqotlari inson faoliyati va tabiiy resurslardan

foydalanishning uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Masalan, "Minerologiya" asarida Beruniy minerallarning tabiati va inson hayotidagi ahamiyatini o'rganadi. Bu holat insonning tabiiy va ijtimoiy borliqdagi rolini tushunishga yordam beradi[7].

XULOSA. Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, yuqorida keltirilganidek, Beruniyning antropologik usuldan foydalanadigan tanqid va tekshirish usulida rivoyatlar tahlili alohida o'rin tutadi. Beruniyning antropologik qarashlarining manbaviy asoslarini u o'zidan oldin ilmiy uslublar asosida yozilgan asarlarga murojaat etadi. U o'z asarlarida hind, yunon va boshqa xalqlarning shu va shunga o'xshash rivoyatlarini tahlil qiladi. U asarlarida Abu Yoqub Is'hoq Kindiy, Zakariyo ar-Roziy va Dinovariylarning nomlari ko'p marta eslatiladi. Ayniqsa, Zakariyo ar-Roziyning qarashlari ta'siri katta bo'lganligini kuzatishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abu Rayhon Beruniy. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. Toshkent: O'zbekiston, 2022, -B.39.
2. Sachau E. The Chronology of Ancient Nations, translated and edited, with notes and index, by London 1879.
3. Abu Reyxan Biruni, Izbrannie proizvedeniya, t. I. Pamyatniki minuvshix pokoleniy / Perevod M. Salye. Tashkent, 1957.
4. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I tom. – T.: 1968. –B.13.
5. Sachau E. Chronologie orientalischer Völker von Albêrûni, herausg. von, Leipzig 1878.
6. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
7. Ebu Reyhan el-Biruni, Maziden Kalanlar (El-Asar el-Bakiye), tr. Ahsen Batur, Istanbul 2011.
8. Akbar Dono Sirisht. Tarjuma-ye Osor al-Boqiye-ye Abu Rayhon Biruni. Tehron, 1321/1943.
9. Jurakulov F.N. Abu Rayhon Beruniy tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy merosining G'arb olimlari tomonidan tadqiq etilishi /falsafiy-tarixiy tahlil/ Fal.fan.nom. darajasini olish uchun yoz.diss.- Toshkent, 2007. –B.94.
10. To'rayev B.O. va boshq. Sinergetika: mohiyati, qonuniyatlari va amaliyotda namoyon bo'lishi //T.: Navro'z nashriyoti. – 2017. – S. 12-13.
11. Mavlyanovna A.M. Artistic Creativity as a phenomenon of culture and spirituality (axiological approach) //Web of Humanities: Journal of Social Science and Humanitarian Research. – 2023. – T. 1. – №. 2. – C. 10-14.
12. Usmonov F.N. The place of rational and creative thought in turning the virtuality into reality //Paradigmata poznani. – 2014. – №. 2. – S. 31-33.
13. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – C. 17-20.
14. Ризаев И.И. Структура социальной системы – основа самоорганизации общества. – 2020.
15. Samatov X., Ibadullayeva Z. Sociological analysis of study courses //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5.
16. Kubayeva S. Intellectual Games: Stimulating the Development of The Human Mind //International Journal of Scientific Trends. – 2023. – T. 2. – №. 12. – C. 74-78.

